

Ζητήματα μητρότητας και θυγατρότητας στη σύγχρονη νεανική λογοτεχνία. Αναπαραστάσεις, διασταυρώσεις και προοπτικές

Ρόζη - Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

Διδάσκουσα ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ /Πανεπιστημίου Λευκωσίας, Καθηγήτρια- Σύμβουλος ΕΑΠ

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ

aggelaki.rosy@gmail.com, rangelak@nured.auth.gr, angelaki.rozi@ac.eap.gr

Περίληψη

Η μητρότητα αποτελεί διαχρονικό και στερεότυπο στοιχείο της έμφυλης γυναικείας ταυτότητας, της οποίας η ιδεολογική κατασκευή ενισχύεται στο πλαίσιο της σχέσης μητέρας – κόρης: Μιας σχέσης που οι ψυχαναλυτικές θεωρίες προσπάθησαν να ερμηνεύσουν και δια της εξέτασης του τρόπου με τον οποίο εγγράφεται αυτή σε πολιτισμικές αποτυπώσεις. Στην παρούσα εργασία θα εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο η Μαργαρίτα Φρανέλη και η Μαρία Παπαγιάννη αποτύπωσαν τις έννοιες μητρότητα και θυγατρότητα στα βιβλία τους, ισορροπώντας μεταξύ πραγματικότητας και μυθοπλασίας και εξωστρέφειας και αυτοπαράτηρησης. Θα ερευνηθεί αν στα μυθιστορήματά τους κατόρθωσαν να αποδομήσουν τα κοινωνικά κατασκευασμένα καθήκοντα των γυναικών μέσα από διαφορετικές υποκειμενικές αναπαραστάσεις. Μέσα από τη συγκριτική ανάλυση των έργων και των γυναικείων προσώπων που δρουν σε αυτά, θα γίνει προσπάθεια να καταδειχθεί κατά πόσον η σύγχρονη Λογοτεχνία για παιδιά δύναται να συνεισφέρει στην επιβεβαίωση ή διάψευση απόψεων ειδικών από διαφορετικούς κλάδους σχετικά με τη μητρική πρακτική: αν, δηλαδή, η συμπεριφορά της μητέρας επηρεάζει την ψυχρύνθεση της θυγατέρας και, κατ' επέκταση, τη διαμόρφωση της ταυτότητάς της.

Λέξεις-κλειδιά: Νεανικό μυθιστόρημα, αυτοβιογραφικός λόγος, επιστολικός λόγος, μητρότητα, θυγατρότητα.

1. Εισαγωγή

Η Παιδική Λογοτεχνία συμβάλλει στην ψυχική, συναισθηματική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών και στη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, ώστε τελικά αυτά να αποτελέσουν μεγάλωνοντας μέλη ενός κοινωνικού δικτύου. Στα διάφορα κειμενικά είδη της Παιδικής Λογοτεχνίας σήμερα (μυθιστορήματα, βιβλία γνώσεων, παραμύθια κ.λπ.), διαφαίνεται η πρόθεση των συγγραφέων να διαμορφώσουν τις συνειδήσεις των ανήλικων αναγνωστών τους, μέσα από την προβολή διαχρονικών και οικουμενικών θεμάτων, με βάση τους μεταμοντέρνους προβληματισμούς των κοινωνιών· ζητήματα δύσκολα και σοβαρά, που ωστόσο συνδέονται με επίκαιρα θέματα: τη ζωή, τον θάνατο, την υγεία, το θεσμό της οικογένειας, τις διαπροσωπικές σχέσεις, κ.ά. Τα βιβλία για παιδιά αποτέλεσαν σημείο ενδιαφέροντος του φεμινιστικού κινήματος: Η Παιδική και Νεανική Λογοτεχνία ώθησε εκπροσώπους της φεμινιστικής κριτικής, η οποία εξέταζε τα έμφυλα κοινωνικά κατασκευασμένα στερεότυπα και την εμμονή σε αυτά, να επανερμηνεύσουν τις γυναικείες εμπειρίες και να προωθήσουν γυναικεία αιτήματα. Αντιστάθμισμα στην υποδεέστερη συγκριτικά με τους άντρες θέση των γυναικών, που είχαν αποκρυσταλλωθεί στη συλλογική πεποίθηση ως συνώνυμο της μητρότητας, της ευαισθησίας, της αισθαντικότητας και της παθητικότητας, αποτέλεσε η φυσική ικανότητα του θηλυκού για τεκνοποίηση: Η μητρότητα και, βασικά, η εξιδανικευμένη εικόνα της εγγύοταν την κοινωνική χρησιμότητα του γυναικείου φύλου και απέκτησε και εθνικό περιεχόμενο (Μπακαλάκη & Ελεγγίτου, 1987:19; Παπαγεωργίου, 2006: 161 κ.ε.; Παπαστεφανάκη, 2009: 29; Φουρναράκη, 1987:33-37).

Ομολογουμένως, ο λογοτεχνικός χώρος προσφέρει ποικίλες αναπαραστάσεις μητέρων: αφοσιωμένων, δοτικών και στοργικών, σκληρών και απόμακρων, εργαζόμενων ή μη, μορφωμένων ή ασπούδαστων, χήρων, χωρισμένων, ανύπαντρων, ομοφυλόφιλων, κλπ. (Αναγνωστοπούλου, 2007; Woodward, 1997). Καθώς, λοιπόν, το φεμινιστικό κίνημα και ζητήματα σεξουαλικότητας, ρατσισμού και αυτοπροσδιορισμού οδήγησαν στον επαναπροσδιορισμό της κατάταξης και προσέγγισης έργων που απευθύνονται σε παιδιά και νέους, στο παρόν άρθρο επιλέχθηκαν δυο σύγχρονα παιδικά μυθιστορήματα τα οποία περιέχουν ιδέες του φεμινιστικού κινήματος, με στόχο να βοηθήσουν τους αναγνώστες να αναγνωρίσουν τα έμφυλα κοινωνικά πρότυπα και να αναστοχαστούν πάνω σε αυτά. Πιο ειδικά, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να τονίσει τη συμβολή του σύγχρονου μυθιστορήματος για παιδιά και νέους ως προς τη σύνδεση των έμφυλων στερεοτύπων για το γυναικείο φύλο, με τις πολιτισμικές αξίες και την κουλτούρα των ανθρώπων στο κοινωνικό και οικογενειακό πλαίσιο που λειτουργούν.

Μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των έργων που επιλέχθηκαν, του *Μαμά κι εγώ δεν σ' αγαπώ* (Πατάκης, 2018) και του *Ως δια μαγείας* (Πατάκης, 2013), θα γίνει προσπάθεια να καταδειχθεί πως, σύμφωνα και με τις σύγχρονες τάσεις της Λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, γυναίκες-συγγραφείς προσπάθησαν να θίξουν κρίσιμα θέματα, όπως αυτό της γυναικείας υπόστασης και τον «φυσικό προορισμό» του θηλυκού τεκνοποίηση καθώς και τη σχέση μητέρας – κόρης, που απασχόλησε και απασχολεί επιστήμονες από διαφορετικά πεδία (Hutcheon, 2006: 120-130; Paul, 1996: 101-112). Τα συγκεκριμένα έργα των δυο αυτών συγγραφέων επιλέχθηκαν επί τούτου, καθώς αποτελούν πολύ συχνά αντικείμενο συζήτησης από τους θεωρητικούς και κριτικούς της Παιδικής Λογοτεχνίας αναφορικά με τις πολλαπλές εκδοχές της γυναικείας προσωπικότητας και την εξιδανικευμένη εικόνα για τη μητρότητα. Η επιλογή και η λεπτομερή τους μελέτη έγκειται, ακριβώς, στο γεγονός πως πρόκειται για βιβλία που παρουσιάζουν με παντελώς διαφορετικό τρόπο το μητρικό πρότυπο και τη σχέση μητέρας- κόρης· η αντιπαραβολή τους ευελπιστούμε να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω προβληματισμό των αναγνωστών και να τους παρωθήσει να συνειδητοποιήσουν τον πολύπλοκο δεσμό μητέρας-κόρης. Ευελπιστούμε, επίσης, να σταθεί αφορμή να συνεχιστεί ο γόνιμος διάλογος των θεωρητικών της Παιδικής Λογοτεχνίας με επιστήμονες άλλων κλάδων από το χώρο των Ανθρωπολογικών και Κοινωνικών Σπουδών, αναφορικά με τις αντιλήψεις και τις θεωρίες που υποστηρίζουν πως η εν λόγω σχέση επηρεάζει τη μετέπειτα ψυχο-συναισθηματική εξέλιξη του παιδιού- και δη της θυγατέρας (Pederson et al., 1990; Pierce & Lydon, 2001; Retz, 2015).

Εν προκειμένω, θα αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο οι λογοτέχνιδες Μαργαρίτα Φρανέλη και Μαρία Παπαγιάννη απέδωσαν το πλαίσιο της εποχής που επέλεξαν να αναπαραστήσουν και να περιγράψουν τα πολιτισμικά συμφραζόμενα που κάθε φορά όριζαν το ρόλο των γυναικών ως μητέρων και θυγατέρων (Νατσίνα, 2015: 102-4). Αξιοποιήθηκε γι' αυτό η ποιοτική μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου συνδυαστικά με το θέμα, το σκηνικό και οι χαρακτήρες του κάθε έργου, τα βασικά, δηλαδή, αφηγηματικά στοιχεία που αξιοποιεί η Νέα Κριτική, ενώ ανιχνεύθηκε και το ιδεολογικό περιεχόμενο κάθε μυθιστορήματος (McCallum & Stephens, 2010: 359-371). Ταυτόχρονα διερευνάται αν, χάρη στα κοινωνικά απελευθερωμένα ή/και αποκλίνοντα από την αναμενόμενη συμπεριφορά γυναικεία πρόσωπα των ιστοριών τους, αλλά και την ύπαρξη μη παραδοσιακών οικογενειών σε αυτές, προωθείται η ανάπτυξη της ενσυναισθητικής ικανότητας στους νεαρούς αναγνώστες και ο προβληματισμός τους αναφορικά με τη «νομιμοποίηση» του γυναικείου προορισμού, ήτοι τη μητρότητα, που εξασφάλιζε στη γυναίκα την αναγνώριση και μια έμμεση απόδοση

υπεροχής της στο οικογενειακό πλαίσιο (Αβδελά, 2002; Αβδελά, 2006:13 κ.ε). Ακόμη, εξετάζεται η υπόθεση πως η καλειδοσκοπική θέαση της σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μικρο-ιστορίες στη Λογοτεχνία, δύναται να ωθήσει τους νεαρούς αναγνώστες στην αναγνώριση των στερεοτυπικών αντιλήψεων που συνοδεύουν ακόμη και σήμερα τη γυναικεία ταυτότητα και το μητρικό πρότυπο.

2. Η φεμινιστική θεωρία στα μυθιστορήματα για παιδιά και νέους

Το παιδικό και νεανικό βιβλίο διαφοροποιείται από τον κορμό της γενικής Λογοτεχνίας. Στο εσωτερικό της Λογοτεχνίας για παιδιά και εφήβους ενυπάρχουν διάφορα είδη – λ.χ., τα μυθιστορήματα, τα διηγήματα, τα παραμύθια, οι μικρές ιστορίες, κ.λπ. (Κανατσούλη, 2002: 81-121). Ως μυθιστορήματα, ειδικότερα, ορίζονται ο επιτυχημένος συνδυασμός ενός επινοήματος φαντασίας των συγγραφέων και των δημιουργικά μεταπλασμένων αυτοβιογραφικών τους στοιχείων, που στοχεύουν στην παιδεία των εκκολαπτόμενων μελών της κοινωνίας. Απώτερο σκοπό του πεζογραφικού αυτού είδους με τον ψυχαγωγικό χαρακτήρα, αποτελεί η δημιουργία ενός αναγνωστικού κοινού ικανού να διαβάζει κριτικά και αναστοχαστικά, καθώς εμπλουτίζεται ο εσωτερικός του κόσμος (Αγγελάκη, 2018:35-41; Σαχίνης, 1969: 8-11).

Η ιστορία που εκτυλίσσεται σε ένα μυθιστόρημα ανήκει, κατά κύριο λόγο, στη μυθοπλαστική φαντασία, είναι, ωστόσο, δυνατόν οι λογοτέχνες να έχουν προσθέσει σε αυτό και στοιχεία βιωματικά (Le Goff & Nora, 1985:172; White, 2001: 221-236). Οι συγγραφείς τέτοιων έργων στοχεύουν στην αισθητική απόλαυση και, παράλληλα, στην ενεργοποίηση της φαντασίας και των συναισθημάτων του αναγνωστικού τους κοινού, θίγοντας θέματα φανερά αλλά και αφανή· αυτά παρουσιάζονται μέσα από τα λόγια και τις πράξεις των χαρακτήρων ή τη διήγηση του αφηγητή, την πλοκή και πολλές φορές το ίδιο το σκηνικό (Nodelman & Reimer, 2003:66; Smith & Watson, 2001:7- 8). Οι μυθιστορηματικοί χαρακτήρες, είτε πρόκειται για υπαρκτά πρόσωπα είτε για φανταστικά, αποτελούν αληθοφανή πρότυπα για τα παιδιά και τους νέους, ενώ τα γνωρίσματά τους αποδίδονται από τους λογοτέχνες βάσει της ιδιοσυγκρασίας και των ιδεολογικών τους προθέσεων. Καθώς οι χαρακτήρες αναδεικνύουν πλευρές της ατομικής και κοινωνικής ζωής, οφείλουν να είναι πειστικοί, ρεαλιστικά αποδοσμένοι και η συμπεριφορά και τα λεγόμενά τους να εναρμονίζονται με την ηλικία, τη διάθεση και το φύλο τους (Αγγελάκη, 2021).

Το προαναφερθέν ενδιαφέρον της φεμινιστικής κριτικής οδήγησε στην προσπάθεια για την εγχάραξη ενός νέου, γυναικείου λογοτεχνικού κανόνα, στο πλαίσιο του οποίου αναδιαμορφώθηκαν οι τρόποι αποτύπωσης του γυναικείου φύλου σε νεανικά μυθιστορήματα. Οι γυναίκες πια δεν χαρακτηρίζονταν πια από τις στερεοτυπικές ιδιότητες της ηθικής, της υπακοής, της ταπεινότητας και της παθητικότητας που τις συνόδευαν, αλλά εμφανίζονταν ομιλούσες, με ισχύ και μια προσωπικότητα που τους επέτρεπε να υπερβούν το όριο του φύλου τους. Η δε μητρότητα, ως στοιχείο ταυτότητας, και η σχέση μάνας-κόρης αποτέλεσαν στα επονομαζόμενα «coming of age novels» θεματικές που συνέβαλαν στη αναδιαμόρφωση των έμφυλων κοινωνικών ταυτοτήτων (Stanton, 1986: 157-180), με τα έμφυλα γνωρίσματα των χαρακτήρων να τονίζονται περισσότερο. Το «καθήκον» του μητρικού σώματος στα φεμινιστικά μυθιστορήματα από το 1970 και εξής άρχισε να «απελευθερώνεται» από την ανάγκη για τεκνοποίηση και η εν λόγω πράξη έπαψε να ισοδυναμεί όπως παλιά με την ολοκλήρωση του θηλυκού (Flax, 1985; Glatzer, 1985; Whitford, 1991; Wood, 2006). Επιπλέον, άρχισε και να αποκαθλώνεται το ιδεατό μητρικό πρότυπο δια του έμφυλου λόγου των μυθιστορηματικών χαρακτήρων και της αφηγηματικής φωνής

(Belsey, 1985: 45-64; Lenker, 2006). Στόχο αποτέλεσε το να βιώσει το αναγνωστικό κοινό τις προσωπικές ιστορίες, τις συμπεριφορές, τις συγκρούσεις και τις αμφιθυμίες των θηλυκών προσώπων των κειμένων (Arbutnot & Sutherland, 1972: 25; Hazan & Shaver, 1987; Hazan & Shaver, 1990; Luckens, 1990: 103).

3. Το δείγμα

Δείγμα αποτέλεσαν δυο μεταμοντερνιστικά νεανικά μυθιστορήματα, των οποίων οι συγγραφείς είναι γυναίκες και τα έργα τους συντίθενται με κεντρικά πρόσωπα που είναι θηλυκοί χαρακτήρες. Σε αμφότερα τα έργα οι λογοτέχνιδες ωθούν τον αναγνώστη στον εποικοδομητικό προβληματισμό με τρόπο ανατρεπτικό, ενώ η μητρότητα και η πολιτισμική/λογοτεχνική αναπαράστασή της αποτελεί κομβικό ζήτημα. Ο λόγος που παρουσιάζεται στα βιβλία αυτά τόσο από αισθητικής, όσο και από ιδεολογικής πλευράς μπορεί να θεωρηθεί γυναικοκεντρικός (Κανατσούλη, 2008: 165-200). Οι γυναικείες μορφές και, βασικά, οι μητρικές φιγούρες αποδίδονται από τις συγγραφείς ως οικονομικά ανεξάρτητες, κοινωνικά απελευθερωμένες και ως άτομα με δυναμικό ρόλο στο οικογενειακό περιβάλλον. Πρόκειται για νεωτερικά μυθιστορήματα των οποίων οι λογοτέχνιδες απευθύνονται σε παιδιά και νέους και προσδοκούν, αν μη τι άλλο, να προβληματίσουν τους αναγνώστες τους αναφορικά με τις ιδεολογίες που υπαγόρευαν ή και συνεχίζουν να υπαγορεύουν πρότυπα αναφορικά με τη γυναικεία και τη μητρική υποκειμενικότητα (Woodward, 2003: 18-32): Το επιτυχημένο *Μαμά κι εγώ δεν σ' αγαπώ* της Μαργαρίτας Φρανέλη, έργο που διασκευάστηκε και μεταφέρθηκε στο θεατρικό σανίδι, και το βραβευμένο από το Ελληνικό Τμήμα της IBBY και το περιοδικό «Διαβάζω» βιβλίο της Μαρίας Παπαγιάννη με τίτλο *Ως δια μαγείας*. Στα εν λόγω έργα η ανθρώπινη δραστηριότητα κάθε στιγμή αποκαλύπτεται υπό το πέπλο της μυθοπλασίας, ενώ η ισορροπία μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας επιτυγχάνεται μέσω της παρατήρησης, της αυτοαναφορικότητας και της αναδρομικής αφήγησης σε πεζό λόγο, όπως επίσης μέσα από τις χρονικές διολισθίσεις, την ενσυναισθητική προσέγγιση του χρονότοπου και τη διερεύνηση της σχέσης Εαυτού- κόσμου (Αμπατζοπούλου, 2000: 57; Nodelman, 1992: 93).

Πιο συγκεκριμένα, η Φρανέλη με την αυτοβιογραφική της αφήγηση συνδυάζει το ατομικό με το συλλογικό και το ιστορικό με το πραγματικό στοιχείο (Gardner, 2010: 89-110; Hahn, 1995: 39). Προσμειγνύει την ιστορική αφήγηση, τη μυθιστοριογραφία και το προσωπικό της βίωμα ως κόρη με τρόπο τέτοιο, που να δίδει στο έργο της ανθρωπολογική και λογοτεχνική διάσταση. Ενόσω αφηγείται στιγμιότυπα της ιδιωτικής της ζωής και καθρεφτίζει γεγονότα που αποτυπώνουν την αναπαριστώμενη εποχή και το σφυγμό της κοινωνίας, ο αυτοβιογραφικός της λόγος λειτουργεί ως μέσο αυτογνωσίας αφού λαμβάνει χώρα η απεικόνιση της εξελικτικής πορείας της προσωπικότητας (Lejeune, 1996: 14; Weintraub, 1975: 821). Αφήνει την εντύπωση πως ενσωματώνει την παρελθούσα ζωή της στο πραγματικό και λογοτεχνικό παρόν, ενόσω αφηγείται στιγμιότυπα που αποτυπώνουν την ποιότητα της σχέσης της με την μητέρα- τροφό. Ως εξομολογητική γραφή «εις εαυτόν» φαίνεται πως λειτουργεί η αφήγηση και στο έργο της Παπαγιάννη· έργο που διαθέτει ημερολογιακό ύφος και επιστολικό λόγο, με το περιεχόμενό του να συνδυάζει την αυτοβιογραφία με την ετεροβιογραφία (Bakhtin, 1980: 275-7). Σε κάθε του επεισόδιο εναλλάσσονται παιγνιωδώς οι τρεις χρονικές διαστάσεις υπό τη μορφή της μνήμης, της συνειδητοποίησης και της αγωνίας/ προσμονής/ γυναικείας ενόρασης. Ιδιαίτερα στα σημεία όπου η αφήγηση τελείται σε πρώτο πρόσωπο, εντοπίζονται οι προσπάθειες των θηλυκών προσώπων για αυτοανάλυση και αυτογνωσία μέσα από την κατάθεση των προσωπικών τους εμπειριών και την καταγραφή των συναισθημάτων τους, καθώς και η προσπάθειά τους να

αναβιώσουν γεγονότα τραυματικά –λ.χ., χωρισμός και απώλεια της πατρικής φιγούρας– και να τα ξεπεράσουν επαναξιολογώντας τα (Prince, 1975; Σαμουήλ, 1998: 120-129).

Τέτοιου είδους γραφές με ιδιαίτερη λογοτεχνικότητα, δύνανται να επιδράσουν ως ψυχαναλυτικές διαδικασίες για έναν συγγραφέα και τους χαρακτήρες που πλάθει- διαδικασίες που ισορροπούν μεταξύ Επιστήμης και Τέχνης (Πασχαλίδης, 1993: 23-30; Porkin, 2005: 44-51). Η ψυχανάλυση, ωστόσο, αξίζει εδώ να σημειωθεί, πως ωφέλησε τη φεμινιστική διανόηση, υποδεικνύοντας το πώς καθιερώθηκαν στερεοτυπικές αντιλήψεις στο συλλογικό φαντασιακό και αναπαράχθηκαν από γενιά σε γενιά (Mitchell, 1986). Τα έργα, λοιπόν, επιλέχθηκαν καθώς εγγράφονται σε αυτά οι σχέσεις μητέρας–κόρης και η διαφορετική ανταπόκριση της κάθε μάνας στις βιολογικές και κοινωνικές ανάγκες του παιδιού της. Μέσα από τη συγκριτική ανάλυση περιεχομένου που θα τελεστεί παρακάτω, δύναται κανείς να στοχαστεί πάνω στο αν είναι, πράγματι, ηθική υποχρέωση των γυναικών να εκπροσωπούν τα ιδεατά μητρικά πρότυπα ή αν πρόκειται για εντύπωση-έθος, που έχει τις ρίζες της στον κοινωνικά προσδιορισμένο ρόλο της γυναίκας (Bowlby, 1991; Cleary, 1999; Cottingham, 1991; Karpein & Wempe, 2011; Tauber, 2012).

3.1. Μαμά κι εγώ δεν σ' αγαπώ (Πατάκης, 2018)

Το βιβλίο της Φρανέλη, ως ρητορικό είδος και προσωπική ιστοριογραφία, συνδυάζει στοιχεία βιογραφίας, αυτοβιογραφίας, ιστορίας και μυθοπλασίας, με σκοπό τη ρεαλιστική αναπαράσταση της εποχής στην οποία αναφέρεται. Εκτός, δηλαδή, από την έννοια του χρόνου, στην αφήγησή της εκτίθεται η έννοια της προσωπικής ταυτότητας μέσω της αυτοβιογραφικής πλοκής: συγγραφέας, αφηγητής και χαρακτήρας είναι το ίδιο πρόσωπο και τα γεγονότα εξιστορούνται εκ των υστέρων, με στόχο το άτομο να ερμηνεύσει και να επανασυστήσει τον κόσμο δια της εμπειρίας του αφηγηματικά (Elbaz, 1987:8- 9; Shapiro, 1968: 425-428). Γραμμένο σε ύφος προσωπικό και με φανερή τη διάθεση της συγγραφέως για διακωμώδηση, εξιστορείται δίχως εξωραϊσμούς η καθημερινότητα της μεσοαστής, παραδοσιακής οικογένειάς της, που δρούσε σύμφωνα με τα πρότυπα της Ελλάδας του 1960. Η Φρανέλη προσπαθεί να ενσωματώσει στο κείμενο την τότε ζωή της στον παροντικό της εαυτό, εκείνον της αφηγήτριας-κόρης, που πια έχει μεγαλώσει και βιώνει τη σχέση με τη δική της κόρη (Αμπατζοπούλου, 1994; Sturrock, 1993:4- 5). Απωθημένα και ξεχασμένες εικόνες επανέρχονται στο φως ενώσω η αφηγήτρια, η Ρίτα, βιώνει τη δική της μητρότητα: Με τη βοήθεια αναχρονισμών που καθιστούν πετυχημένη την απόπειρά της για ένα μεταμοντέρνο, αφηγηματικό παιχνίδι ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, η Φρανέλη ξετυλίγει το κουβάρι της ζωής της για να ερμηνεύσει τις σκέψεις και τις αντιδράσεις τόσο της ίδιας ως κόρης, όσο και της δικής της θυγατέρας (Miller: 4-5; Σπανάκη, 2004: 133).

Η φράση της Ρίτας στις πρώτες σελίδες του βιβλίου:

«Οι μαμάδες αγαπούν τα παιδιά. Τα παιδιά αγαπούν τις μαμάδες. Αυτός είναι ο κανόνας. Και σαν κανόνα τον ακολούθησα μέχρι κάποια ηλικία. Παιδική ακόμα. Όχι επειδή έτσι ένιωθα. Αλλά επειδή μου έλεγαν έτσι» (Φρανέλη, 2018:3),

μας θυμίζει τη φράση της Gillian Flynn στο έργο της *Αιχμηρά αντικείμενα* «Πιστεύω πως μερικές γυναίκες δεν είναι φτιαγμένες να γίνουν μαμάδες. Και μερικές γυναίκες δεν έχουν φτιαχτεί για να γίνουν κόρες» (Flynn, 2006: 112). Το συμπέρασμα της Ρίτας πως πιθανόν να είναι έτσι όπως της έλεγαν, αλλά υπάρχουν πάντα οι εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα, προϊδεάζει τους αναγνώστες αναφορικά με την εμπειρία-εξαίρεση της συγγραφέως. Δια της εμπειρίας της αυτής, ωστόσο, φαίνεται πως επιβεβαιώνονται θεωρίες αναφορικά με

τα μοντέλα δεσμού που συσχετίζονται με μνήμες, προσδοκίες και συναισθήματα άμεσα συνδεδεμένα με σημαντικές διαπροσωπικές σχέσεις (Mikulincer, 1998; Waters & Waters, 2006), αφού ανιχνεύεται η αμφίθυμη προσκόλληση της κόρης στη μητέρα της—τύπος συμπεριφοράς που αφορά σε εκδηλώσεις παραπόνων, διαμαρτυρίας και θυμού. Όπως θα φανεί, δε, παρακάτω, η Φρανέλη δείχνει να προσωποποιεί και τον τύπο της αποδιοργανωμένης προσκόλλησης, ο οποίος σχετίζεται με τραυματικές εμπειρίες που εκπηγάζουν από απόρριψη, εγκατάλειψη και έλλειψη φροντίδας από τη μητέρα που, ακόμη και να είναι εν ζωή, καταντά πολλές φορές με τη συμπεριφορά της απύσχα (Clanton & Kosins, 1991: 132–145; Crittenden, 1985; Crittenden, 1988: 132–176; Crittenden & Ainsworth: 432–463).

Πιο αναλυτικά, η μητέρα της αφηγήτριας, η Κάκια, ήταν μια *κακιά*, αγέλαστη, αρνητική, αυστηρή, άκαμπτη γυναίκα, που η συγγραφέας τη θυμάται να λέει μονίμως «όχι. ΌΟΟΟΟΟΟΟχι! όχι τελεσίδικο» (Φρανέλη, ό.π.: 9) και από το στόμα της να βγαίνουν «μόνο προσταγές. Επιπλήξεις. Τίποτα ευχάριστο» (ό.π.: 11). Δούλευε σε σχολείο, ωστόσο δεν ήταν δασκάλα-παιδαγωγός, αλλά «από εκείνες που δε γίνονται, γεννιούνται. Όχι για να γεννήσουν ανθρώπους, αλλά για να τους κάνουν ανθρώπους. Κατ' εικόνα και ομοίωση» (ό.π.: 8). Στην εν λόγω φράση της Ρίτας, ανιχνεύεται η πρόθεση της συγγραφέως— αφηγήτριας να αφαιρέσει τη μητρική ιδιότητα από την Κάκια, την οποία σε όλη την έκταση του έργου προσφωνεί ως «κυρία». Αυτή η προσφώνηση— που καταδεικνύει επιπλέον τη μεταξύ τους απομάκρυνση— δικαιολογείται στα μάτια του αναγνώστη, καθώς η συγγραφέας επισημαίνει πως ένιωθε πάντα ανίκανη να χαρεί την αποδοχή της μάνας της, η οποία δε διανοούνταν να γελάσει με τα αστεία της μικρής Ρίτας ή να την ενθαρρύνει σε σημαντικές στιγμές της ζωής της· λ.χ., όταν ξεκινούσε το σχολείο. Η κυρία Κάκια μπορεί να ήταν δασκάλα στο επάγγελμα, αλλά «δεν δίδαξε ποτέ την παρηγορία» (ό.π.: 109).

Βάσει του κειμένου, οι δόσεις τρυφερότητας της κυρίας Κάκιας ήταν δοσμένες με το «σταγονόμετρο» και αυστηρά προκαθορισμένες· όπως μια συνταγή ζαχαροπλαστικής «που έπρεπε να εκτελεστεί κατά γράμμα». «Τα πράγματα ήταν σοβαρά»: η Ρίτα έπρεπε να είναι πάντα καθαρή, να τρώει όλο το φαί της, να κάνει τις δουλειές του σπιτιού, και, οπωσδήποτε να απέχει από φυσιολογικά πράγματα, όπως, λ.χ., φιλίες. Αν τολμούσε να φερθεί ανέμελα σαν παιδί της ηλικίας της, η Ρίτα θα έτρωγε ξύλο «με τη βρεγμένη σανίδα» (ό.π.: 15) —μιας και η κακιά Κάκια πίστευε πως «όπου δεν πίπτει λόγος, πίπτει ράβδος» (ό.π.: 97). Φυσικά, στη Ρίτα απαγορευόταν να κάνει και σχέσεις με άτομα του αντίθετου φύλου, περιορισμός που τέθηκε όταν της ήρθε η έμμηνος ρύση και, κατά τα λεγόμενα της μητέρας, ήταν της έτοιμη να «αρχίσει να γαμπρίζει» (ό.π.: 26)- παρότι, κατά τη γνώμη της, η κόρη της ήταν άσχημη.

Η Φρανέλη, γράφοντας την αυτοβιογραφία της, έρχεται αντιμέτωπη με τον κοινωνικό και τον προσωπικό βίο της (Spender, 1980: 115-122). Η διαρκής μητρική αποστέρηση που βίωνε η αφηγήτρια μέσα από την υπερ-παρουσία της μητέρας της γίνεται φανερό σε όλο το έργο, με χαρακτηριστικό το σημείο όπου η Ρίτα, συνομιλώντας με ένα αγόρι με το οποίο είχε συνάψει δεσμούς— κρυφά, φυσικά από την κυρία Κάκια— και ήταν υιοθετημένο, συλλογίζεται φωναχτά: «Είναι μεγάλη τύχη να μην ξέρεις τη μάνα σου. Υπάρχει πάντα η ελπίδα να την αγαπήσεις, άμα τη γνωρίσεις» (Φρανέλη, ό.π.: 58). Η αφηγήτρια, πράγματι, δεν ήξερε τη μάνα της, αφού η τελευταία δεν ήταν παρούσα με την ουσιαστική έννοια στη ζωή της κόρης της, παρά μόνο ως εξουσιαστική φιγούρα που έπαιρνε το ρόλο του κριτή και του τρομοκράτη. Τόσο από αντίδραση, όσο και ενεργοποιώντας μηχανισμούς άμυνας, διαβάζουμε πως η Ρίτα, παρότι αποζητούσε τη μητρική φιγούρα, αποδεχόταν σταδιακά πως η κυρία Κάκια δεν ήταν

μάνα της και ότι δε μπορούσε, ουσιαστικά, να υποστηρίξει αυτό το ρόλο. Απομακρυνόταν, κατ' επέκταση, ολοένα και περισσότερο από εκείνη και χαρακτηριστικά παρομοιάζει τη σχέση τους με «δυο ξεκομμένες κουκίδες στο χαρτί της ζωής», που «ο Θεός δεν μπήκε στον κόπο να τις ενώσει» (ό.π.:108). Έφθασε, μάλιστα, να αποκαλεί την κυρία Κάκια «μητέρα του αδελφού της», τον οποίο, δυστυχώς, έχασε «από αρρώστια χωρίς όνομα» (ό.π.: 9).

Η σκληρότητα της δεσποτικής κυρίας Κάκιας που «ήξερε να πληγώνει αναίμακτα και δε χρειαζόταν μαχαίρια» (ό.π.: 68) και η απέκδυση εκ μέρους της του ρόλου της μητέρας-τροφού γίνονται ακόμη πιο φανερά στο αναγνωστικό κοινό στο σημείο του έργου όπου η συγγραφέας αναφέρει πως, όταν ο αδελφός της έκανε εμετό ενώ η μάνα τους τον τάζε με το ζόρι, η τελευταία μάζεψε τον εμετό του σε ένα πιάτο και του τον ξανα-τάισε, υποστηρίζοντας πως «δε γεννήθηκε ακόμη αυτός που δε θα κάνει αυτό που λέω» (ό.π.: 22). Στο δε επεισόδιο όπου περιγράφεται ο θάνατος του αδελφού της Ρίτας και οι εξαιρετικά αμήχανες στιγμές που ακολούθησαν, γράφοντας η Φρανέλη:

«Μαθημένα χρόνια στη σιωπή, στις παράλληλες πορείες, στις αδιασταύρωτες ζωές, κλαίω μόνη μου μέχρι σπαραγμού. Αντιμετωπίζω τη μητέρα του Φάνη με σιωπή, όπως τόσα χρόνια μου έμαθε, όπως κι εκείνη αντιμετώπιζε το παιδί της. Δεν αντέχει να μείνει μόνη μαζί του, δεν ξέρει πώς να το πάρει αγκαλιά.» (ό.π.:106-107),

οι αναγνώστες παρωθούνται να βιώσουν ακόμη πιο έντονα τον απόμακρο χαρακτήρα της πιθανότατα, έτσι φτιαγμένης, κυρίας Κάκιας. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως ωθούνται και να προβληματιστούν ως προς το μήπως, τελικά, είναι ανθρώπινο να καταντά μια μητέρα ασφυκτική, παρούσα κι όμως απύσχα, ως άνθρωπος που, υποταγμένος στα δικά του συμπλέγματα, άθελά του απογοητεύει κι άλλον άνθρωπο· κι ας είναι ίδιο του το παιδί (Van Mens-Verhulst, 1995).

Πιο πάνω αναφέρθηκε πως η συγγραφέας, που ως αφηγήτρια «μιλά» κατά βάση στο κείμενό της ως ενήλικη, αλλά συχνά επιστρέφει και στην παιδική της ηλικία για να συνομιλήσει με τους αναγνώστες της, αντιμετώπιζει την πραγματικότητα με σαρδόνια διάθεση. Η λανθάνουσα αυτή σάτιρα και το πάντρεμα της Ιστορίας της παραδοσιακής, αυστηρής ελληνικής οικογένειας του 1960 με την προσωπική ιστορία της Ρίτας με τρόπο απρόβλεπτο και πρωτότυπο, φαίνεται πως λειτουργούν ως αρωγοί των παιδιών στην εκ μέρους τους εξερεύνηση του πραγματικού, δείχνοντάς τους πως η αλήθεια δεν προκύπτει από αυτούσια τα γεγονότα, ούτε και ανήκει σε μια δεσπόζουσα οπτική· αντιθέτως, αναβλύζει από τη σύνθεση των διαφορετικών στάσεων και απόψεων που έχουν οι άνθρωποι γι' αυτά. Πιο ειδικά, τα λεγόμενα της κόρης της αφηγήτριας:

«Δεν πάω, μαμά! Θεε να με ξεφορτωθείς Θεε να με στείλεις κατασκήνωση για να με ξεφορτωθείς. Δεν μ' αγαπάς, μαμά, δεν μ' αγαπάς. Το λέει και η μαργαρίτα μου. Πάρε να μαθήσεις τη δική σου. Να δεις τι θα σου πει. Θα σου πει, μαμά, ότι κι εγώ δεν σ' αγαπώ» (Φρανέλη, ό.π.: 109),

μοιάζουν να καλούν το αναγνωστικό κοινό να αποδομήσει το στερεότυπο της ιδανικής μητρικής συμπεριφοράς· άλλωστε, αυτό καλείται –σχεδόν βίαια– να κάνει και η ίδια η συγγραφέας, που ως ενήλικη, πλέον, Ρίτα, συνειδητοποιεί ότι, παρ'όλα της τα παράπονα για τη μητέρα της, στάθηκε αδύνατον να αποφύγει να μιμηθεί τη συμπεριφορά της και παρομοιάζει τον ψυχισμό της με μια μαδημένη –από τη δική της κόρη– μαργαρίτα, της οποίας το τελευταίο πέταλο φέρνει άσχημο μήνυμα. Το γεγονός πως οι τραυματικές εμπειρίες που βίωσε η Ρίτα ως παιδί την ώθησαν να πιστεύει ότι έχει μεγαλώσει τη θυγατέρα

της όπως τη μεγάλωσε η μάνα της, ωθούν τη Φρανέλη στη διαπίστωση πως ίσως είναι φτιαγμένη από τα υλικά της κυρίας Κάκιας: «Ένα κιλό αλεύρι σκληρό. Λίγο λάδι. Ελάχιστη ζάχαρη. Πικραμύγδαλο όσο πάρει» – υλικά με τα οποία οι άνθρωποι πλάθονται σα κουλουράκια ζαχαροπλαστικής, «από αυτά που καίμε και κλαίμε» (ό.π.: 109). Διαπιστώνοντας η ενήλικη Ρίτα πως συνταγή για την τέλεια μάνα δεν υπάρχει και πως η μάνα-τροφός που (δια)πλάθει ανθρώπους παραμένει κι εκείνη άνθρωπος με δικαίωμα στο λάθος, φαίνεται πως δικαιολογεί την κακιά κυρία Κάκια, σε μια προσπάθεια να κατανοήσει και να δικαιολογήσει τον εαυτό της (Guerrero et al., 2009; Irigaray & Wenzel, 1981).

3.2. Ως δια μαγείας (Πατάκης, 2013)

Στο πολυφωνικό έργο της Παπαγιάννη εντοπίζεται επιστολικός και ημερολογιακός λόγος, που αντικατοπτρίζουν την περιοδικότητα και την αποσπασματικότητα της καθημερινότητας του εσωστρεφούς, συναισθηματικού υποκειμένου, της μικρής Εύας, που γράφει απευθυνόμενη κατά βάση προς τον εαυτό της για να τον γνωρίσει και να οδηγηθεί στη διανοητική και ψυχική συνειδητοποίηση (Brindle, 2013: 21-35; Ludington, 2002). Η Εύα, εν αντιθέσει με τη Ρίτα, απολαμβάνει την παρουσία και τη φροντίδα της μητέρα της, Μανταλένας, προσπαθώντας να διαχειριστεί τον φιλικό χωρισμό των γονιών της – γεγονός που φαίνεται ότι οι άνθρωποι γύρω της αντιμετωπίζουν με στενομυαλιά και προκατάληψη, παρότι η ιστορία εκτυλίσσεται στη σύγχρονη, μοντέρνα εποχή. Μέσα από τις ειλικρινείς και χιουμοριστικές ημερολογιακές της εγγραφές, αλλά και τις επιστολές που γράφει στον πατέρα της, η πλοκή παρουσιάζεται στον αναγνώστη αινιγματικά και αποσπασματικά – τόσο ώστε να προσδίδεται το απαραίτητο σασπένς στο έργο και να ενεργοποιείται το ενδιαφέρον του κοινού για ανάγνωση του βιβλίου (Field, 1989: 21-34; Kallinis, 1997).

Η μικρή Εύα περιγράφεται χαρούμενη, αισιόδοξη, φιλική, ανοιχτή σε πρόσωπα και καταστάσεις, περιπετειώδης και με αγνές προθέσεις- «φτυστή η μάνα της» (Παπαγιάννη, 2013: 25), η οποία «είχε για τους πάντες ένα μεγάλο χαμόγελο και μια καλή κουβέντα» (ό.π.: 18). Η Εύα είχε εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της, μιας και η μητέρα της διαρκώς της υπενθύμιζε πως «ήταν το καλύτερο πράγμα που της είχε συμβεί» και ότι «έχει πολλά να μάθει από εκείνη» (ό.π.: 34), ενώ την ενθάρρυνε να κάνει φιλίες και να λαμβάνει μόνη της αποφάσεις- εν αντιθέσει με την απολυταρχική κυρία Κάκια του *Μαμά κι εγώ δε σ' αγαπώ*, που πιο πολύ «αγωνιούσε για το τι θα πει ο κόσμος» και, έτσι, δεν της επέτρεπε να ζει και να χαίρεται σα φυσιολογικό παιδί από το φόβο πως «θα τη ντροπιάσει» (Φρανέλη, ό.π.: 12-13). Ενώ στο βιβλίο της Φρανέλη υπονοείται η έκφανση της μητρικής σκέψης που σχετίζεται με την κοινωνική αποδοχή του παιδιού (Ruddick, 1980), σε αυτό της Παπαγιάννη, η μητέρα της αφηγήτριας φέρεται να αδιαφορεί για τη γνώμη των υπολοίπων, απολαμβάνοντας τον εαυτό της και προσπαθώντας να μεγαλώσει την κόρη της «ελεύθερη, χαρούμενη και ξέγνοιαστη πάνω από τις μικρές σκέψεις των ανθρώπων» (Παπαγιάννη, ό.π. 155).

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ πως, παρότι αδιαμφισβήτητα η Εύα μεγάλωνε σε ένα πιο υγιές περιβάλλον από ότι η Ρίτα που ασφυκτιούσε και πιεζόταν από τη μητέρα της να λειτουργεί «χωρίς συναίσθημα», μιας και αυτά ήταν για τις «γυναϊκούλες, τις αμόρφωτες, τις αστοιχειώτες, τις ακαμάτρες και τις σκνές», αλλά και «να κρίνει, να συγκρίνει και να βγαίνει πάντα η πιο» (Φρανέλη, ό.π.: 49), η ελευθερία της Εύας φαίνεται πως την οδηγούσε σε εσφαλμένες αντιλήψεις και πολλές φορές δρούσε υπό σύγχυση. Πιθανότατα αυτόν το «διπλό δεσμό» και την επιπλέον εσωτερική σύγκρουση επιδιώκει να θίξει έμμεσα η συγγραφέας (Rastogi & Wampler, 1999), μέσα από επεισόδια του κειμένου όπου η μικρή πρωταγωνίστρια ερμήνευε λανθασμένα την ανέφελη ατμόσφαιρα που προσπαθούσε να

διατηρεί σπίτι τους η Μανταλένα και τις παροτρύνσεις της τελευταίας στην κόρη της να αποφασίζει μόνη της για τη ζωή της, με σκοπό να κτίσει μια δυναμική προσωπικότητα.

Ειδικότερα, διαβάζουμε πως η Εύα επηρεάζεται από τη δημοτικότητα της κουτσομπόλας, κακομαθημένης και ελαφρώς ξιπασμένης συμμαθήτριάς της, Λίνας: Ενθουσιασμένη που η όμορφη, νεοφερμένη στην τάξη της κοπέλα την πρόσεξε και, επομένως «όλα τα κορίτσια του σχολείου της τη ζήλεψαν» (ό.π.:61), η Εύα εμπλέκεται σε περιπέτειες που θα μπορούσαν να την καταστήσουν κατηγορούμενη για διάρρηξη και καταστροφή περιουσίας, με μοναδικό της σκοπό να κερδίσει την εύνοια της Λίνας – εν αντιθέσει με τη Ρίτα, της οποίας η μητέρα κρατούσε, κατά τη γνώμη της, προστατευμένη από «αχαϊρέυτα άτομα» (Φρανέλη, ό.π.: 22). Αντιπαραβάλλοντας τα δυο έργα, δεδομένου πως η νεανική αφέλεια της Εύας την ώθησε να εντυπωσιαστεί με ανούσια πράγματα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως μια ισορροπημένη γονεϊκή επιτήρηση είναι απαραίτητη. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη τις ιδεολογικές προθέσεις της Παπαγιάννη, υπογραμμίζεται πως οι αναγνώστες ωθούνται στη συνειδητοποίηση πως μέσα από τα λάθη μαθαίνει κανείς, αρκεί να έχει τη σωστή καθοδήγηση του γονέα.

Η μητέρα της Εύας περιγράφεται να τη σώζει τη κατάλληλη στιγμή: Την ώρα που η Εύα αντιλαμβάνεται το λάθος της, *ως δια μαγείας* εμφανίζεται η Μανταλένα, που «πάντα άκουγε τη σκέψη της» κόρης της⁶ και σαν «την πιο καλή μαμά του κόσμου» την έχωσε στην αγκαλιά της (ό.π.: 35), κάνοντάς τη να «αισθανθεί πιο δυνατή από ποτέ» (ό.π.:71). Παρατηρούμε πως στα δυο έργα αρθρώνεται μια διαφορετική πλοκή σχέσεων μεταξύ μητέρας και κόρης μέσω της αφήγησης: Στο βιβλίο της Φρανέλη, η πλοκή ενέχει την αποζήτηση της μητρικής αποδοχής και της απογοήτευσης, ενώ στο έργο της Παπαγιάννη η βαθιά σύνδεση της Εύας με τη μητέρα της, την οποία και θαύμαζε και θεωρούσε καταφύγιο, αντανακλά πιθανότατα την επιθυμία της συγγραφέως να αποτυπώσει την ανάγκη της μητρικής παρουσίας και τη σύγχυση ή και τις αμφιβολίες που κατακλύζουν τα νεαρά κορίτσια, όταν πρόκειται να αποκολληθούν από τη μητέρα τους (Bartholomew & Horowitz, 1991; Hirsch, 1981; Juhasz, 2000: 157–183; Luedemann, et al., 2006; Simões & Passos, 2019).

Στη Μανταλένα αποδίδονται καθ' όλη την έκταση του έργου γνωρίσματα που καταδεικνύουν την ιδιαιτερότητά της: Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως «από τότε που εμφανίστηκε, κέρδισε όλους τους γείτονες» (ό.π.:18) που παραδέχονταν και αποδέχονταν πως στο σπίτι της ήταν «όλα διαφορετικά. Δεν έμοιαζε με κανένα άλλο. Και τα δέντρα του ήταν διαφορετικά. Και τα ζώα του ήταν διαφορετικά» (Παπαγιάννη, ό.π. 89). Άλλωστε και η ίδια της η κόρη στο ημερολόγιό της έγραφε πως η μαμά της «δεν ήταν καθόλου κανονική» (ό.π.: 25). Η Μανταλένα αναπαριστά μια ιδεατή μητρική φιγούρα, χωρισμένη, με απλές επιθυμίες, καλούς τρόπους απέναντι σε ανθρώπους, ζώα και φυτά και που όριζε τη μοίρα της κοινωνικά και οικονομικά. Αντιθετικός χαρακτήρας της ήταν η «κουτσομπόλα» γειτόνισσα κυρία Φρόσω, που αποκαλούσε της μαμά της Εύας «περίεργη, καθόλου συνηθισμένη» και «σουρλουλού» (Παπαγιάννη, ό.π. 15). Οι κατηγορίες της κυρίας Φρόσως πως η Μανταλένα ήταν μάγισσα, οι απειλές της κάθε τόσο πως θα καλέσει το εκατό να τη φυλακίσει και οι προσβολές της αναφορικά με το γεγονός του διαζυγίου της, λειτουργούν με τρόπο που να βοηθούν τους αναγνώστες να παραδειγματιστούν από τη συγκροτημένη συμπεριφορά της Μανταλένας, που δεν έχανε την ψυχραιμία της και πάντα φερόταν τη Φρόσω ευγενικά. Υπόδειγμα συμπεριφοράς αποτελεί και η Εύα, που υπερασπιζόταν τη μαμά

⁶ Η γυναικεία διαίσθηση και διορατικότητα που χαρακτηρίζει τα γυναικεία πρόσωπα και αποτελεί δείγμα της συγγραφικής τεχνικής της Παπαγιάννη, μας ωθεί έτι περισσότερο να χαρακτηρίσουμε το εν λόγω έργο ως είδος γυναικείας λογοτεχνίας.

της όποτε την αποκαλούσαν «αλλοπαρμένη μάγισσα» (ό.π.: 70), «ανίκανη για την κηδεμονία ενός κοριτσιού» και υπεύθυνη για το ότι «ο πατέρας της τις εγκατέλειψε» (ό.π.: 160), καθώς αναγνώριζε τις προσπάθειες της μητέρας της για να νιώθει εκείνη με κάθε τρόπο ασφαλής και να θεωρεί το σπίτι της «αρχή και τέλος του κόσμου» (ό.π.: 161).

Σημαντικό να αναφερθεί είναι και το ότι σε πολλά σημεία του έργου, η μικρή πρωταγωνίστρια γράφει για τον πατέρα της στο ημερολόγιό της ή του στέλνει επιστολές, επισημαίνοντας την απουσία του και τον πόνο που της προκαλούσε. Με την υπομονετικότητα και την κατανόηση από μεριάς της, όμως, αλλά και την επιλογή της να αφήσει μέσα της χώρο για συγχώρεση και ευκαιρία για καθαρή σκέψη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαψεύδονται θεωρίες που, με αφετηρία εκείνη της προσκόλλησης, καταλήγουν στο ότι άτομα που τους λείπει η παρουσία ενός γονέα αναπτύσσουν αρνητική αυτοαντίληψη, με άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνική τους ανάπτυξη (Bowlby, 1973: 204; Pirlot & Corcos, 2012; Teasdale et al., 1980; Warren et al., 1997). Τα παραπάνω υποστηρίζονται και από μια επιπλέον αφηγηματική αναπαράσταση της θυγατρότητας στο έργο: Τα flash-backs του κειμένου επιτρέπουν στους αναγνώστες να πληροφορηθούν τις εμπειρίες της Φρόσως ως κόρης, αλλά και ως εγγονής, που «θυμόταν τη μάνα και τη γιαγιά της, που τη λάτρευε, να πίνουν μαζί τον καφέ τους και να της βάζουν κι εκείνης λίγο στο πιατάκι», να οργανώνουν τη μέρα, τι φαγητό θα φτιάξουν, κλπ. (Παπαγιάννη, ό.π.: 202-3). Το γεγονός πως η Φρόσω ήταν νευρική, εχθρική και μισαλλόδοξη δε «δικαιολογείται» από τη στιγμή που τα παιδικά της χρόνια ήταν, βάσει του παντογνώστη αφηγητή, εξίσου ανέμελα και ζεστά, όπως της μικρής Εύας· δεν επαληθεύονται, επομένως, θεωρίες που υποστηρίζουν πως μια κόρη, κατά πάσα πιθανότητα, θα αναπαράξει όταν ενηλικιωθεί τη συμπεριφορά που δέχθηκε από τη μητέρα της ως νεαρή (Brown, 2007; Goldsmith, 2010; Jones, 2005).

Η κακή συμπεριφορά της Φρόσως γίνεται, ωστόσο, κατανοητή στο κείμενο από τον πόνο που ένιωθε ενώ βίωνε την απόρριψη του δικού της παιδιού· η πικρία της εξηγείται, καθώς οι αναγνώστες λαμβάνουν γνώση για τις μάταιες προσπάθειές της να διατηρήσει την μητρική της παντοδυναμία και να αναγεννηθεί στο πρόσωπο του παιδιού της, του οποίου η παρουσία θα ήταν η μοναδική χαρά στη γκρίζα ζωή της. Το δε γεγονός πως εδώ και χρόνια «δεν άφηνε τον άντρα της να την αγκαλιάζει» (Παπαγιάννη, ό.π.: 186) θα λέγαμε πως προϋδεάζει τα παιδιά αναφορικά με τη συνειδητή επιλογή ορισμένων γυναικών να απορρίψουν άλλες ιδιότητες και να αντιληφθούν το πολυδιάστατο του μητρικού προτύπου (Amber, 2007; Flax, 1993: 145-158; Hutchinson, 2002: 238-247; Keping, 2009).

4. Συμπεράσματα

Στο παρόν άρθρο επιχειρήθηκε να καταδειχθεί κατά το δυνατόν η πολυπρισματικότητα της σχέσης μητέρας – κόρης, μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και νέους. Επιλέχθηκαν έργα γυναικών που μονοπωλούν συχνά το ενδιαφέρον θεωρητικών και κριτικών της Παιδικής Λογοτεχνίας· έργα που στις αφηγήσεις τους οι συγγραφείς επέλεξαν να δώσουν έμφαση στη «γυναικεία πλευρά» της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Οι λογοτέχνιδες πραγματεύτηκαν με διαφορετικό τρόπο την πολύπλοκη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε μητέρα και θυγατέρα μέσα από βιώματα, εμπειρίες και συναισθήματα που σχετίζονται με την παιδική και εφηβική ηλικία και τη μονογονεϊκή οικογένεια, τις εσωτερικές και τις κοινωνικές συγκρούσεις και τα στερεότυπα. Επιπλέον, οι πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις των γυναικείων χαρακτήρων και η εξιστόρηση γεγονότων της ζωής τους από τον τρίτοπρόσωπο αφηγητή στα δυο αυτά έργα, κρίνουμε ότι εξυπηρετούν τις προθέσεις των συγγραφέων να προβληματίσουν τους αναγνώστες τους αναφορικά με τη θέση της γυναίκας και το πώς

επηρεάζουν οι συμπεριφορές και οι αποφάσεις της την εξελικτική ικανότητα προσαρμογής στο περιβάλλον του παιδιού της. Το αναγνωστικό κοινό λαμβάνει γνώση για τις βιολογικές και κοινωνικές ευθύνες που έχουν αποδοθεί στις γυναίκες και έχει τη δυνατότητα να προβληματιστεί και να ωριμάσει, θωρώντας τον κόσμο των γυναικών και ως κάτι άλλο εκτός από ασφαλές καταφύγιο (Barlow, 2004; Daly & Reddy, 1991; Miller, 1979; Renza, 1977).

Όπως φάνηκε, στο βιβλίο της Φρανέλη η Ρίτα επιβεβαιώνει θεωρίες αναφορικά με τα δυσάρεστα συναισθήματα που κατακλύζουν το παιδί και το συνοδεύουν στην ενήλικη ζωή του όταν νιώσει πως δεν έχει την αποκλειστικότητα στην καρδιά της μητέρας του (Bretherton, 1992; Cassidy, 2016: 3–24; Hobson, 2010: 293–311). Και η προσκόλληση της Εύας στη μητέρα της, στο έργο της Παπαγιάννη, καθιστά ολοφάνερη την αμοιβαιότητα και αλληλεξάρτηση μεταξύ μάνας και κόρης και την ανάγκη της τελευταίας για οικογενειακή θαλπωρή. Ωστόσο, μέσα από την ανάγνωση και συγκριτική προσέγγιση των δυο έργων γίνεται κατανοητό πως η γονεϊκή ιδιότητα παρουσιάζεται ως επιλογή αγάπης και όχι ως καθήκον των γυναικών· μάλιστα, δηλώνεται ότι είναι εφικτό να συνυπάρχει με άλλες ιδιότητες και δραστηριότητες που συμπληρώνουν το άτομο στη δυναμική διαδικασία αναζήτησης της ταυτότητάς του. Καθώς η Εύα αντιλαμβάνεται πως η μαμά της ήταν «τόσο διαφορετική από όλες τις μαμάδες το κόσμου» (Παπαγιάννη, ό.π.: 82) και η Ρίτα συνειδητοποιεί πως μάνα δεν είναι μόνο μία, αλλά «μόνο καμία» (Φρανέλη, ό.π.:109), θα λέγαμε ότι επιβεβαιώνεται πως η Λογοτεχνία για παιδιά και νέους, καθώς θίγει ζητήματα διαχρονικά, προωθεί την αποδόμηση αντιλήψεων σχετικών με τη γυναικεία χειραφέτηση, συναισθηματικότητα και σεξουαλικότητα και αναδεικνύει τον κονστρουκτιβιστικό χαρακτήρα της μητρότητας ως κοινωνικής ταυτότητας· ότι αποτελεί το μέσον που δύναται να ανατρέψει προκαταλήψεις, καθώς προσφέρει στους νεαρούς αναγνώστες μια πιθανή διέξοδο από οιδιπόδεις συγκρούσεις, προβάλλοντας το φύλο ως ανεξάρτητο από βιολογικές και οικονομικές συντεταγμένες και τη μητρότητα συμβατή με την προσωπική αυτονομία (Bettelheim, 1991: 199; Μακρυγιάννη, 2004: 11-73; Παπαταξιάρχης, 1992: 11-98; Scott, 2016). Εν κατακλείδι, η προσέγγιση της Λογοτεχνίας για παιδιά και εφήβους υπό το πρίσμα της γυναικείας κουλτούρας στοχεύει στην ανάδειξη των έμφυλων προτύπων που έχουν επιβληθεί από την κοινωνία, ούτως ώστε να μπορούν τα παιδιά, καθώς μεταπηδούν στην εφηβεία, να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους και ανεξάρτητα από το φύλο τους (Barney, 1993; Showalter, 1985).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Amber, J. (2007). The Potential of Theory: Melanie Klein, Luce Irigaray, and the Mother-Daughter Relationship. *Hypatia*, 22(3), 175–193.
- Arbuthnot, M.H., & Sutherland, Z. (1972). *Children and books*. Glenview, Illinois: Scott-Foresman and Co.
- Bakhtin, M. (1980). *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής* (Μτφ. Γ. Σπανός). Αθήνα: Πλέθρον.
- Barlow, K. (2004). Critiquing the “Good Enough” Mother: A Perspective Based on the Murik of Papua New Guinea. *Ethos*, 32(4), 514–537. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/3651897>.
- Barney, R. A. (1993). Subjectivity, the Novel and the Bildung Blocks of Critical Theory. *Genre*, 26, 359 – 375.

- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226-244. Doi: 10.1037/0022-3514.61.2.226.
- Belsey, C. (1985). Constructing the Subject: Deconstructing the Text. In J. Newton & D. Rosenfelt (Eds.), *Feminist Criticism and Social Change: Sex, Class and Race in Literature and Culture* (pp. 45-64). New York: Methuen.
- Bettelheim, B. (1991). *The uses of enchantment. The Meaning and Importance of Fairy Tales*. London: Penguin.
- Bretherton, I. (1992) The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 28, 759–74.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss: Separation, Anxiety and Anger, Vol.2*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1991). An Ethological Approach to Personality Development. *American Psychologist*, 46, 333-341.
- Brindle, K. (2013). *Epistolary Encounters in Neo-Victorian Fiction. Diaries and Letters*. London: Palgrave Macmillan.
- Brown, L. (2007). Introducing “The Essence of Parenting”: A parenting program drawing on attachment theory. *Postgraduate Journal of Education Research*, 8(1), 61-73.
- Cassidy, J. (2016). The nature of the child’s ties. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application* (3rd Ed.) (pp. 3–24). New York, NY: Guilford Press.
- Clanton, G., & Kosins, D. J. (1991). Developmental correlates of jealousy. In P. Salovey (Ed.), *The psychology of jealousy and envy* (pp. 132–145). New York, NY: Guilford.
- Cleary, R. (1999). Bowlby’s Theory of Attachment and Loss: A Feminist Reconsideration. *Feminism & Psychology*, 9(1): 32–42. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.979.4926&rep=rep1&type=pdf>.
- Cottingham, J. (1991). The Ethics of Self-Concern. *Ethics*, 101(4), 798–817. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/2381665>.
- Crittenden, P. M. (1985). Maltreated infants: Vulnerability and resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26, 85–96.
- Crittenden, P. (1988). Relationships at risk. In J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment* (pp. 132–176). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Crittenden, P. M., & Ainsworth, M. D. S. (1989). Child maltreatment and attachment theory. In D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect* (pp. 432-463). New York: Cambridge University Press.
- Daly, B., & Reddy, M. (Eds.). (1991). *Narrative Mothers. Theorizing Maternal Subjectivities*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Elbaz, R. (1987). *The changing nature of the self: A critical study of the Autobiographic Discourse*. Great Britain: University of Iowa Press.
- Field, T. (1989). *Form and Fiction in the Diary Novel*. UK: Macmillan Press.
- Flax, J. (1985). Mother-Daughter Relationships: Psychodynamics, Politics, and Philosophy. *The Scholar & Feminist XXX: Past Controversies, Present Challenges, Future Feminists*. Double Issue: 3.3 & 4.1. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://sfonline.barnard.edu/sfxxx/documents/flax.pdf>.

- Flax, J. (1993). Mothers and daughters revisited. In J. van Mens-Verhulst, K. Schreurs & L. Woertman (Eds.), *Daughtering and mothering: Female subjectivity revisited* (pp. 145-158). London: Routledge.
- Flynn, G. (2006). *Sharp Objects*. New York: Shaye Areheart.
- Gardner, P. (2010). *Hermeneutics, History and Memory*. London: Routledge.
- Glatzer, H. T. (1985). Early mother-child relationships: Notes on the preoedipal fantasy. *Dynamic Psychotherapy*, 3(1), 27-37.
- Goldsmith, D. F. (2010). The emotional dance of attachment. *Clinical Social Work*, 38, 4-7.
- Guerrero, L. K., Farinelli, L., & McEwan, B. (2009). Attachment and relational satisfaction: The mediating effect of emotional communication. *Communication Monographs*, 76(4), 487-514. Doi: 10.1080/03637750903300254.
- Hahn, L. E. (1995). *The Philosophy of Paul Ricoeur*. Chicago: Open Court.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualised as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511-524.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1990). Love and work: An attachment-theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(2), 270-280.
- Hirsch, M. (1981). Mothers and Daughters. *Signs*, 7(1), 200-222.
- Hutcheon, L. (2006). Postmodernism. In S. Malpas & P. Wake (Eds.), *The Routledge Companion to Critical Theory* (pp. 120-130). London: Routledge.
- Hutchinson, M. K. (2002). The influence of sexual risk communication between parents and daughters on sexual risk behaviors. *Family Relations*, 51, 238-247.
- Irigaray, L., & Wenzel, H. V. (1981). And the One Doesn't Stir without the Other. *Signs*, 7(1), 60-67.
- Jones, S. M. (2005). Attachment Style Differences and Similarities in Evaluations of Affective Communication Skills and Person-centered Comforting Messages. *Western Journal of Communication*, 69(3), 233-249. Doi: 10.1080/10570310500202405.
- Juhasz, S. (2000). *Towards Recognition. Writing and the Daughter-Mother Relationship*, American Imago.
- Kallinis, G. (1997). Λεμονοδάσος: Diary Novel or Diary Fiction? *Journal of Modern Greek Studies*, 15, 55-64.
- Kaptein, M., & Wempe, J. F. (2011). Three General Theories of Ethics and the Integrative Role of Integrity Theory. *SSRN*. Doi: 10.2139/ssrn.1940393.
- Keping, G. U. (2009). The Female Sex: Irigaray's Critique of Freud and Plato. *Comparative Literature: East & West*, 11(1), 44-56. Doi: 10.1080/25723618.2009.12015365.
- Le Goff, J., & Nora, P. (1985). *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lejeune, P. (1990). *Le Pacte autobiographique*. Paris: Seuil.
- Lenker, L. T. (2006). Pre- oedipal shaw: It's always the mother. *Shaw*, 26, 36-57.
- Luckens, R. (1990). *A Critical Handbook of Children's Literature*. Glenview: Foresman/Little-Brown III.
- Ludington, T. (2002). Epistolary Histories: Letters, Fiction, Culture (review). *Biography*, 25, (4), 685-87. Doi: 10.1353/bio.2003.0012.
- Luedemann, M. B., Ehrenberg, M. F., & Hunter, M. A. (2006). Mothers' discussions with daughters following divorce: Young adults reflect on their adolescent experiences and current mother-daughter relations. *Journal of Divorce & Remarriage*, 46(1/2), 29-55.

- McCallum, R., & Stephens, J. (2010). Ideology and Children's Books. In S. Wolf, K. Coats, P. Enciso & C. Jenkins (Eds.), *Handbook of research on children's and young adult literature* (pp. 359-371). New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Mikulincer, M. (1998). Attachment working models and the sense of trust: An exploration of interaction goals and affect regulation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(5), 1209–1224. Doi: 10.1037/0022-3514.74.5.1209.
- Miller, A. (1979). The drama of the gifted child and the psychoanalysts narcissistic disturbance. *International Journal of Psychoanalysis*, 60, 47-58.
- Miller, A. (1981). *The Drama of the gifted child* (Trans. R. Ward). USA: Basic Books. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ameaningfullifebydesign.com/wp-content/uploads/2020/03/The-Drama-of-the-Gifted-Child.pdf>.
- Mitchell, J. (1986). The question of femininity and the theory of psychoanalysis. In G. Kohon (Ed.), *The British School of Psychoanalysis: The Independent Tradition* (pp. 381–398). New Haven, CT: Yale University Press.
- Nodelman, P. (1992). *The Pleasures of Children's Literature*. New York: Longman.
- Nodelman P., & Reimer, M. (2003). *The Pleasures of Children's Literature*. Boston: Allyn and Bacon.
- Paul, L. (1996). Feminist Criticism: From Sex-Role Stereotyping to Subjectivity. In P. Hunt (Ed.), *International Companion Encyclopedia of Children's Literature* (pp. 101-112). London & New York: Routledge.
- Pederson, D. R., Moran, G., Sitko, C., Campbell, K., Chesquire, K., & Acton, H. (1990). Maternal sensitivity and the security of infant-mother attachment: A Q-sort study. *Child Development*, 61, 1974-1983.
- Pierce, T., & Lydon, J. (2001). Global and specific relational models in the experience of social interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 613-631.
- Pirlot, G., & Corcos, M. (2012). Understanding alexithymia within a psychoanalytical framework. *The International Journal of Psychoanalysis*, 93(6), 1403-1425.
- Popkin, J. D. (2005). *History, Historians, and Autobiography*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Prince, G. (1975). The Diary Novel: Notes for the definition of a Sub-Genre. *Neophilologus*, 39, 447-481.
- Rastogi, M., & Wampler, K. S. (1999). Adult Daughters' Perceptions of the Mother-Daughter Relationship: A Cross-Cultural Comparison. *Family Relations*, 48(3), 327–336.
- Renza, L. A. (1977). The Veto of the Imagination: A Theory of Autobiography. *New Literary History*, 9(1), 1–26. Retrieved from: <https://doi.org/10.2307/468434>.
- Retz, T. (2015). A Moderate Hermeneutical Approach to Empathy in History Education. *Educational Philosophy and Theory*, 47(3), 214-226. Doi: 10.1080/00131857.2013.838661.
- Ruddick, S. (1980). Maternal thinking. *Feminist Studies*, 6(2), 342–367.
- Shapiro, S. A. (1968). The Dark Continent of Literature: Autobiography. *Comparative Literature Studies*, 5(4), 421-454. Doi:10.2307/40467787.
- Showalter, E. (1985). Towards a Feminist Poetics. In E. Showalter (Ed.), *Essays on Women, Literature, Theory* (pp.137-139). New York: Pantheon Books.
- Simões, L., & Passos, M. (2019). Mother and Daughter Prisoners of Guilt: A Discussion of Freudian and Kleinian Theory. *Psychology*, 10, 701-709. Doi: 10.4236/psych.2019.105045.

- Scott, J. W. (2016). Fantasy Echo: History and the Construction of Identity. *Gender a výzkum / Gender and Research*, 17(2), 6-17. Doi: 10.13060/12130028.2016.17.2.278.
- Smith, S., & Watson, J. (2001). *Reading Autobiography: A guide for interpreting Life Narratives*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Spender, S. (1980). Confessions and Autobiography. In J. Olney (Ed.), *Autobiography. Essays Theoretical and Critical* (pp. 115-122). Princeton: Princeton University Press.
- Stanton, D. C. (1986). Difference on Trial: A Critique of the Maternal Metaphor in Cixous, Irigaray, and Cristeva. In N. K. Miller (Ed.), *The Poetics of gender* (pp. 157-180). New York: Columbia University Press.
- Sturrock, J. (1993). *The language of autobiography: Studies in the first person singular*. New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tauber, A. I. (2012). Freud's social theory: Modernist and postmodernist revisions. *History of the Human Sciences*, 25(4), 43–72.
- Teasdale, J.D., Taylor, R., & Fogarty, S.J. (1980). Effects of induced elation depression on the accessibility of memories of happy and unhappy experiences. *Behaviour Research and Therapy*, 18, 339-346.
- Van Mens-Verhulst, J. (1995). Reinventing the mother-daughter relationship. *American Journal of Psychotherapy*, 49(4), 526-539.
- Warren, S.L., Huston, L., Egeland, B., & Sroufe, L.A. (1997). Child and adolescent anxiety disorders and early attachment. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36, 637-644.
- Waters, H.S., & Waters, E. (2006) The attachment working models concept: Among other things, we build script-like representations of secure base experiences. *Attachment & Human Development*, 8(3), 185-197. Doi: 10.1080/14616730600856016.
- Weintraub, K. J. (1975). Autobiography and Historical Consciousness. *Critical Inquiry*, 1(4), 821-848.
- White, H. (2001). The Historical Text as Literary Artifact. In G. Roberts (Ed.), *The History and the Narrative Reader* (pp. 221-236). London and New York: Routledge.
- Whitford, M. (1991). Irigaray's Body Symbolic. *Hypatia*, 6(3), 97–110.
- Wood, N. (2006). Honoring Our Mothers: The Legacy and Life of Mitzi Myers. *Children's Literature*, 34(1), 218-221. Doi: 10.1353/chl.2006.0021.
- Woodward, K. (1997). Motherhood: Identities, meanings and myths. In K. Woodward (Ed.), *Identity and difference* (pp. 239-298). London: Sage.
- Woodward, K. (2003). Representations of motherhood. In S. Earle & G. Letherby (Eds.), *Gender, identity and reproduction: social perspectives* (pp. 18-32). New York: Palgrave Macmillan.
- Αβδελά, Έ. (2002). Οι Γυναίκες Κοινωνικό Ζήτημα. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, μέρος 1^ο*. Τόμ. Β' (σσ. 337-360). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αβδελά, Έ. (2006). *Δια Λόγους Τιμής- Βία Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα, Νεφέλη.
- Αγγελάκη, Ρ. (2018). *Διδακτική της ιστορίας. Το Βυζάντιο στη λογοτεχνία για παιδιά, από το 1955 μέχρι σήμερα: Συγκριτική και ιδεολογική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης.
- Αγγελάκη, Ρ. (2021). Οι αφανείς ήρωες-παιδιά στο ιστορικό μυθιστόρημα. Στο Μ. Κανατσούλη, Ρ. – Τ. Αγγελάκη & Δ. Σουλιώτη (Επιμ.), *Αφηγήσεις και αφηγήσεις για την παιδική ηλικία. Πρακτικά του Συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (ΤΕΠΑΕ) και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα*

- «Επιστήμες της Αγωγής» του ίδιου Τμήματος (σσ. 19- 29). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Αμπατζοπούλου, Φ. (1994). Αυτοβιογραφικός λόγος: ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα εφηβείας. *Εντευκτήριο, Αφιέρωμα στον αυτοβιογραφικό λόγο, 28-29, 74-88*.
- Αμπατζοπούλου, Φ. (2000). *Η γραφή και η βάσανος*. Αθήνα: Πατάκης.
- Αναγνωστοπούλου, Δ. (2007). Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία. Αθήνα: Πατάκης.
- Κανατσούλη, Μ. (2002). *Εισαγωγή στη Θεωρία και Κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κανατσούλη, Μ. (2008). *Ο ήρωας και η ηρωίδα με τα χίλια πρόσωπα. Νέες απόψεις για το φύλο στην παιδική λογοτεχνία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μακρυνιώτη, Δ. (2004). Εισαγωγή. Το σώμα στην ύστερη νεωτερικότητα. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (σσ. 11-73). Αθήνα: Νήσος.
- Μπακαλάκη, Α., & Ελεγμίτου, Ε. (1987). *Η Εκπαίδευση «εις τα του Οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα - Από την Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Νατσίνα, Α. (2015). Λογοτεχνικοί Χαρακτήρες, Ιδεολογία και Στερεότυπα: Γέννηση και Χρήσεις. Στο Β. Βασιλειάδης & Κ. Δημοπούλου (Επιμ.), *Σελιδοδείκτες - Για την Ανάγνωση της Λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Παπαγεωργίου, Γ. (2006). *Ηγεμονία και Φεμινισμός*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδάνος.
- Παπαστεφανάκη, Λ. (2009). *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παπαταξιάρχη, Ε. (1992). Εισαγωγή. Από τη Σκοπιά του Φύλου. Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας. Στο Ε. Παπαταξιάρχη & Θ. Παραδέλλης (Επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις* (σσ. 11-98). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πασχαλίδης, Γ. (1993). *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Αθήνα: Σμίλη.
- Σαμουήλ, Α. (1998). *Ο Βυθός του Καθρέφτη: Ο Andre Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σαχίνης, Α. (1969). *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*. Αθήνα: Γαλαξίας.
- Σπανάκη, Μ. (2004). *Το Βυζάντιο και η Μακεδονία στο έργο της Π. Σ. Δέλτα*. Αθήνα: Ερμής.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών-Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

